

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXII

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)
Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN
Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU
Prof. Dr. Talat KOÇYİĞİT
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY
Doç. Dr. Esat COŞAN

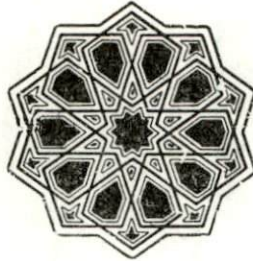
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YARATIMDA YILDA BİR ÇIKARILIR

ÇİFT / XVII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ-ANKARA.1978

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. Şakir BERKİ, <i>İslâm Hukuku Miras Sistemi ile Medeni Kanunun Miras Sistemi Arasındaki Farklar</i>	1
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Tefsir'de Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan rivayet ettiği Garibü'l-Kur'anı</i>	17
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY, <i>Eski Çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim</i>	105
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>Zamanımızda Ege Alevileri</i>	139
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>İslâm'da Terbiyenin Önemi</i> ..	151
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Beynimizin Ruhsal Mu'cizeleri</i>	157
J. Heywood THOMAS, <i>Paul Tillich</i> , Çeviren : Doç. Dr. Mehmet DAĞ	201
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı</i>	245
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Türkiye'de Defter ve Dergi Biçiminde Fasl Yayınları</i>	277
Edward D. VOGT, <i>Din Sosyolojisi Araştırmalarında Objektiflik</i> , Çeviren: Dr. M. Rami AYAS	297
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Gazâlî'nin "Kubb" Nazariyesinde "Allahın Sıfatlarının" Anlam ve Önemi</i>	307
Antoine VERGOTE, <i>Çocukta Din</i> , Çeviren : Erdoğan FIRAT .	315
Dr. Abdülkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Hacr</i>	331
İhsan TURGUT, <i>Platon'da Bilgi Türleri</i>	349
Dr. Günay TÜMER, <i>Bîrânî'nin Türkoloji ile İlgili Olarak Verdiği Bilgiler</i>	361
Dr. Ahmet UĞUR, <i>Selim - Nâmeler</i>	367

KİTAP TANITMA VE TENKİTLER

Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Mevlevî Ayinleri</i>	381
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Kitabu'l - Marife ve 't-Tarih</i>	383
Dr. Mustafa FAYDA, <i>el-Ahbaru'l - Muvaffakiyyat</i>	385
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Fıkhü'l - Mulûk ve Miftahu'r - Ritâc el - Mur - sad alâ - Hızaneti Kitâbi'l - Harac</i>	389
Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Kur'anda Tababet</i>	393
Dr. Günay TÜMER, <i>Bir Türkçe Kasas-ı Enbiyâ</i>	397

ÇOCUKLUKTA DİN*

Yazan: Antoine VERGOTE

Çev: Erdoğan FIRAT

Çocukta “doğal” din istidadı:

Kelimenin tam anlamıyla, çocukta hiçbir şey tabii değildir, çünkü ilk hamlede içine girdiği kültür evreni onun davranışının şekillenmesine ve belirlenmesine yardım edecektir. Bununla beraber, çocuk tamamen boş da değildir. Allah fikri, onun düşüncesinde kendi kendine filizlenmez; fakat bazı psikolojik karakteristikler, çocuğun dinî verasete girişini kolaylaştırabilirler. Rousseau, çocukta hakiki dinî bir anlamı kabul etmeye yanaşmıyordu. Yakın geçmişte, psikiyatr Rümke¹, çocuğun dinî istidadının varlığı konusunda son derece ihtiyat gösteriyordu. Fakat, pedagojik tecrübe kadar müsbet araştırmalar² da çocukta büyük bir dinî hazırlığın bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Özel araştırmalarına dayanarak Thun, dokuz yaşına kadar şüphenin yokluğunun çocukta, dinin temel karakteristiği olduğunu beyan etmektedir. Dinî ve politik tavırların teşekküllerinin karşılaştırılması amacıyla Danimarkalı öğrenciler arasında yapılan bir araştırmada Iisager³, dinî tavırların daha önce teşekkül ettiğini müşahade etmiştir: dinî duyguların uyanışı 7-14 yaşları arasında yer alır; buna karşılık politik tavırlar ancak 15-18 yaşlar arasında ortaya çıkmaya başlar.

Dinî duyguların erken olarak ortaya çıkması, burada bizim inceleyeceğimiz hakiki psikolojik faktörlere bağlıdır. Fakat çocuğun dinî hazırlığı, ancak vaktinden önce eğitilmiş olmasıyla şekillenir.

* Antoine Vergote'un "*Psychologie Religieuse*" adlı eserinden 293-308 sayfelerin tercümesidir.

1 *Karakter en aanleg in verband met het ongelooft*, Amsterdam, 1949, p. 48 (trad.: *The Psychology of Unbelief*, Londres, 1952).

2 Bkz. TH. THUN, *Die Religion des Kindes*, Stuttgart, p. 249.

3 *Factors influencing the Formation and Change of Political and Religious Attitudes*, *Journal of Social Psychology*, 1949, pp. 253-265.

Dinî tavır üzerine âilenin etkisi:

Bütün gözlemler dinî tavrın teşekkülünde yakınların tesirinin en belirgin faktör olduğu konusunda birleşmektedirler. Yukarıda zikredilmiş olan Lisager'in anketine nazaran dinî formasyon faktörleri önem sırasına göre: âile terbiyesi, şahsî düşünce ve okuldur; politik tavırlar için ise: düşünce (reflexion), münakaşalar, okunan şeyler, yakınların ve arkadaşların etkileridir. Kendi cephesinden sosyolog Wach⁴, hangi kültür olursa olsun yetişkinlerin dinî tavırlarının, onların dinî yaşantılarına, içinde yaşadıkları ortama ve özellikle âileye sıkı sıkıya bağlı olduğunu beyan etmektedir.

Âilenin etkisi, yalnız bir nevi erken öğrenme ile sınırlanamaz. Âile ile din arasındaki sıkı yakınlığı birçok yazar önemle belirtmişlerdir. Murphy⁵'ye göre âile yapısı hilkuvve dinîdir ve buna karşılık din, âile psikolojisiyle derin bir şekilde tayin edilmiştir. Hiçbir iki müessesese arasında böylesine bir duygu, yapı ve bağ âhengi gerçekleşmez. Bu sebeple sosyologlar, müesseselerin tahlili seviyesinde, din psikolojisi ile âile psikolojisi arasında yakınlık bulmaktadırlar. Hiç şüphe yok ki, bu yakınlık dinî tavırların teşekkülünde âilenin etkisinin, büyük bir ölçüde baskın olduğunu açıklamaktadır. Âilenin bünyesinde din eğitimi, çocukları derin bir şekilde etkiliyorsa bu, âilenin aynı zamanda dinî değerlerin ve dinî ilişkilerin modeli olmasından ileri gelmektedir. Yakınların dinî hareketleri ve kullandıkları dinî tabirler, onları doğrudan doğruya sembolize eden derunî bir yaşantı içinde yer almıştır. Öte yandan, rahatlık ve otoritenin kaynağı olarak âile, içinde eridiği dinî evrende, bu yaşantının devamını kendi kendine talep etmektedir. Bu suretle diğer bir sosyolog⁶, dinî tavırların âilede birlikte yapılmış olmasıyla değerlendirildiğini, aynı zamanda dinî tavırların ve dinî bayramların kutlanmasının âileye özel bir bağlılık kazandırdığını meydana çıkarmıştır. Bu bağ, birçok yetişkinde çocukluk hatıralarının silinmez bir tarzda olduğunu gösterir ve tâbi oldukları dinî hisleri tayin eder.

4 *Sociologie de la religion*, p. 28 s.

5 G. MURPHY, *Social Motivation*, in G. LINDZEY, *Handbook of Social Psychology*, Cambridge Mass., 1956, pp. 615-616; Ayrıca bkz. A. T. BOISEN, *Religion in Crisis and Custom: Social and Psychological Study*, New York, p. 35.

6 J. H. BOSSARD ve E. S. BOLL, *Ritual in Family Living*, *American Sociological Review*, 1949, 463-469.

Âile ile din arasındaki bu ortak yaşama halinde çocuğun tabii dinî istidadı rahatlıkla tezahür etme imkânı bulur. Çocuğun, gerçekten, sağlam, güvenli, mutlu ve iyi bir dünyada yaşamaya hayatî bir ihtiyacı vardır. Ona göre, kutsal olan şey, hayatî inanç perspektifi içinde teşekkül eder. Halbuki âile dinle beraber ona arzularının evrenini sunmaktadır. Âilesinin dinî dünyasına inanmayan bir çocuk, tehlikeli surette yıkılmış bir çocuktan başka bir şey olamaz. Fakat daha sonra yetişkin olduğunda, çocuklukla din arasındaki bu gayri tabiiyet endişe verici bir soruya yer verecektir: din, neticede çocukluktan gelen beşerî arzunun baskın bir kuruntusu değil midir?

Birçok araştırmaların gün ışığına çıkardığı, dinî tavırların fevkalâde devamlı olması⁷, şüphesiz âile eğitiminin baskın etkisiyle açıklanabilir.

Bazı yetişkinler kendi kendilerine, ister dinsiz ister dindar olsun, bir hayat görüşü seçebilmesinde, bu yaşta çocuğun tamamen serbest bırakılması için bülûğ çağından evvel bütün dinî eğitimlerden uzak tutulması arzu edilir bir şey değil midir, diye sorarlar. Bu şartlar içinde yetişkinin dinî tavrı artık sosyolojik baskıdan veya eğitsel şartlardan değil, muhakkak surette şahsî bir teşebbüsten hasil olacaktır, diye düşünürler. Bu görüş şüphesiz çok iyi bir niyetten doğmuştur. Bu görüş, bu yetişkinlerde daha ziyade, sosyal ağırlıklardan arınmış orijinal dinî bir yaşantının hasretini ifade eder. Fakat bununla birlikte bu görüş yalnız akılcılığın ağına düşmektedir. Bu görüş, kültürel bir değerler dünyasında kendi kendini gerçekleştirmeye mecbur olduğu zaman, üstüne alması gereken beşerî imkânlar, uygun kültürel bir eğitimle geliştirilmiş olsa bile, hakikatte beşerî hürriyet kazanılamaz. Serbest dinî taraftarlık, dinî değerlerden kazanılmış bir tecrübeye dayanmalıdır.

Çocukta Allah anlayışı:

Başlangıçta, 4 yaşında çocuğun Allahı tasavvurunda güçlüğü yoktur. Bu, dinî dünyaya ilgisinin altın yaşdır⁸. İlahî âlem, füsun uyandıran peri masalları dünyasıyla ölçülebilen şahane bir düzende kurul-

7 Örnek olarak bkz.: *Les attitudes religieuses de la jeunesse, Sondages*, 1959, 3 pp. 7-10; G. ALLPORT, *The Individual and his Religion*, pp. 39-40; J. VAN HOUTTE, *De mispraktijk in de Gentse agglomeratie*, St. Niklaas-Wass, 1963, pp. 334-337.

8 E. HARMS, *The Development of Religious Experiences in Children*, *American Journal of Sociology*, 1944, pp. 112-122.

muştur ve fevkalâde büyüleyici hisler uyandırır. Fakat, Otto'nun öne sürdüğü kutsala korku ve saygı duygusu, dinî ilginin doğuştan olduğunu göstermektedir; üç yaşından itibaren çocuk, dinî nitelikte bir korku ve saygıyla⁹ kutsal olan şeye ilgi gösterir. Bu korku ile beraber olan saygı duygusu (ambivalence), ebeveynin, bilhassa babanın imajının arkasında akseden Allah imajı gerçeği ile kuvvetlenir. Aynı zamanda Allah imajı ile ebeveyninkiler karışıyor gibi görünür¹⁰. Çocukların gözlerinde Allah, ebeveyn olarak bütün kudreti ve mutlak ilmi ile herşeye tasarruf etmektedir. Ebeveynler gibi, Allah da çocuğun hizmetine âmade bir koruyucu gibi görünür. Bu Allah tasviri, aynı zamanda hayalî ve hissîdir. Âile dindarlığı hisleri, ebeveyninden Allah'a doğru yön değiştirir: bağlılık, güven ve saygı hisleri. Bovet ile, ulûhiyetin babalaşmasından ziyade babanın ilâhileşmesinden bahsedilebilir. Kutsal dünya sevgisi, baba alâkasında inkişaf eden duygulara dayanarak açıklanabilir.

5 ve 7 yaşma doğru çocuk şuurlu olarak, Allahı ebeveyninden ayırdetmeye başlar¹¹. Ebeveyninin sınırlarını keşfetmeyi öğrenen çocuğun sukutu hayalleri bu tefrikte rol oynamaktadır¹². Ana ve babası her şeyi bilmez, her şeye gücü yetmez; üstelik çocuk onların tenakuzlarını ve hatalarını hissetmeye başlar. Bununla beraber bu ilk şuurlu ihtilâfların ilk hamlede çocuğu, hakikaten son derece kudretli ve mükemmel olan bir Baba'ya götürdüğüne inanmak haksızlık olurdu: Allah imajının teşekkülünde bu menfi anların oynadığı rol oldukça önemli olabilir, fazla olarak, göklerdeki bu Baba (Allah)'ya geçişin ebeveynin mevcudiyeti ile hazırlanmış olması gerekmez mi? Çocuğun din duygusunun derin bir şekilde belirlenmesinde, kendisine hareketleriyle örnek olan ebeveyninin, Herşeyden Başka (Tout-Autre) bir ulûhiyetin beşerî şükran âlemi içinde geçen hareketlerinden daha tesirli bir şey yoktur. Allah indinde beşerî esitliğin bu mevcudiyetinin neticesini ölçmek için, 4 veya 5 yaşındaki bir çocuğun, anne veya babasının, kendi ebeveynlerine "anne" ve "baba" diye hitabetsmeleri karşısındaki hayretini müşahede etmek kafidir: mutlak bir ebeyenlik mythe'i çok defa çocuğun infialiyile sonuçlanır.

9 A. GESELL, *L'enfant de 5 à 10 ans*, Paris, 1963, p. 77, 124; P. BOVET, *Le Sentiment religieux et la psychologie de l'enfant*, Neuchâtel, 1951, pp. 12-13.

10 Bkz. GESELL, *Anılan eser*.

11 P. BOVET, *Anılan eser*, p. 38; Ayrıca bkz. A. GODİN, *Le Dieu de parents et le Dieu des enfants*, Tournai, 1964, p. 104.

12 A. GESELL, *Anılan eser*.

Allah ile baba ayırımından, daha evrensel bir Tanrı imajı hasıl olur: 6 yaşında çocuk, Allah'ı bütün evrendeki yaratıkların yaratıcısı olarak tasarlar. Daha da fazla olarak, dünya evrensel dramatik bir anlam kazanır: çocuk, Allah'ı, düşmanı olarak şeytanla savaşıyor, iyilik gücü olarak tasavvur eder.

Sık sık çocukta Allah anlayışının antropomorfizminden bahsedilmiştir. Açıkça, gerçekten çocuk, beşerî faaliyetler tarzı üzerinde davranışını tasarladığı Allah'ı, beşerî çizgiler altında göz önüne getirir. Fakat, 6 yaşından 11 yaşına kadar Allah anlayışı gitgide ruhanileşecektir. Clavier¹³, bu evrim hakkında bilgiler vermiştir. 6 veya 7 yaşına doğru antropomorfizm basit ve maddidir: Allah, terasları olan bir evde ikamet etmektedir, çiçekler toplamaktadır... 8 yaşından 11 yaşına kadar antropomorfizm hafifler; çocuk Allah'ı, diğer insanlar gibi olmayan bir insanın tezahürleri altında gözönüne getirir: O, meleklerle birlikte hükümranlıdır, O'na dokunmak mümkün değildir... 12 yaşında ruhanileştirilmiş bir Allah inancı kesinleşir (kızlarda % 60 ile % 70; erkeklerde % 40 ile % 50): O, her yerdedir, görünmez, resmi çizilemez... -Clavier, neticelerini, psikolojide bir devrede hüküm sürmüş olan rasyonalist esriye uygun olarak kuvvetlendirir. Bu veriler diğerleriyle karşılaştırılırsa Allah'ı insan şeklinde tasavvur etme imajının, Clavier'nin çocuğa malettiği realist mânaya, küçük çocuğun sahip olmadığı açıkça görülür. Daha önce, 6 yaşındaki çocukta, Gesell ilk güçlüğü müşahade edilebilmişti: çocuk, Allah'ın görünmezlik niteliği dolayısıyla müşkülâta düşmüştür; 7 yaşında güçlük büyüyecektir. Diğer taraftan Harms'ın araştırmaları göstermiştir ki, 7 yaşında, Allah tasvirinde beşerî realizm, bir iç merhalede yaşayan inanılmaya lâyık varlığa doğru bir merhale katetmiş benzer. 3 yaşından 6 yaşına kadar olan çocuklardaki gibi artık Allah orada bir peri masalı şahsiyeti değildir. Çocuk, beşerî hayat ile bilhassa ahlâkî hayat ile sıkı bir bağ kurmuştur; meselâ, "Allah, yeryüzündeki insanların yollarını kontrol eder".

Antropomorfizm aynı şekilde, dünyada, çocuğun Allah'ın işi olarak tasavvur ettiği biçimde kendini gösterir. Piaget'i takip eden Bovet¹⁴, çocuğun animizmine bağlı olan sun'iliğinden bahseder. 6 ile 11 yaş

13 *L'idée de Dieu chez l'enfant*, Paris, 1962.

14 *Anılan eser*, pp. 51-64.

arasındaki bütün çocuklar tabiatı ve dünyayı ruhçu ve sun'iliğe ait teorilerle açıklamışlardır. Bu son terimle Piaget, çocuğun, dünyanın "beşerî teknikte sadır olduğu tarzda" kendi kendine meydana geldiğini veya insan tarafından yapılmış olduğunu nazarı itibara alma temayülüne sahip bulunduğunu işaret eder. Bovet'ye göre, sun'iliğe ait anlayış, çocuğun, ana babanın her şeye gücü yettiğinden şüphelenmeye başladığı bir anda, bu ilk şüphe krizinden evvel yetişkinlere maletmiş olduğu vasıfların ve fiillerin ilâhi bir varlık üzerine yer değiştirmesini sağlar. Bununla beraber işaret edelim ki, çocuğun genel sun'iliğe taraf-tarlılığı üzerine olan Piaget'nin teorisi daha önce tenkit edilmişti. Kendi payımıza biz inanıyoruz ki, terim değerini muhafaza etmektedir, şu şartla iki, o, yetişkinin teknik zihniyetine göre izah edilerek katılaştırılmamış. O halde, çocuğun dinî antropomorfizmi, onun Allah gerçeğini kendi şahsında temsil etme eğilimiyle açıklanır. Fakat, aynı zamanda, korku, hayranlık, emniyet ve dindarlık duygularıyla meşbu olarak, sembolik bir değer almasıyla bu antropomorfik Allah anlayışı beşerîliğin ötesine yönelir. Çocuk, Allah'ı beşerî bir modele göre tahayyül eder ve Allah'ı bir insan kadar gerçek olarak tasavvur eder; fakat aynı zamanda o, Allah'ı daha başka bir âlemde teşekkül ettirmek için insandan tefrik eder. O halde, antropomorfizm, kıyasî düşüncenin ilk iptidai şekli olarak anlaşılmalıdır.

Çocuk henüz Allah'ı tam olarak sembolik bir tarzda tasavvur etmeyi bilmemektedir, çünkü böyle açıkça bir anlamaya ulaşmadan evvel, öncelikle onun bir Allah anlayışı olması gerekir. Louvain'de¹⁵ idare ettiğimiz araştırmalar, yalnızca 11 den 12 yaşına kadar olan çocuklar üzerinde yapılmıştır, normal çocukların ekseriyeti dinî âyinlerdeki işaretlelerin sembolik fonksiyonunu açıkça hissetmeyi öğrenmektedirler. İşaretlelerin maddiyetine bağlılık yaşla beraber gittikçe azalmaktadır.

B. Mailhot¹⁶, 4-6 yaşındaki çocukta, Allah anlayışı üzerine hristiyan ilmihalinin talim ettiği hayret verici etkiyi dikkate değer bir şekilde meydana çıkarmıştır. Çocukların % 75 ine göre, kendilerinin çocuk İsa'dan olduğu kadar, anne İsa, baba İsa'dan bahsettikleri noktada İsa, cinse ait bir terimdir. Onların resimlerini çizmeleri istenen

15 CHR. VAN BUNNEN, *Le buisson ardent : ses implications symboliques chez des enfants de 5 à 12 ans*, *Lumen Vitae*, Bruxelles, 1964, pp. 349-352.

16 *Et Dieu se fit enfant. Reactions d'enfants et de groupes d'enfants à l'âge préscolaire*, *Lumen Vitae*, Bruxelles, 1961, pp. 115-127.

çocuklardan % 92 sine göre Allah ve İsa aynı ve tek şahıstır. Onlar Allah'ı, kendilerinin benzeri olan bir çocuğun çizgileri altında anlamaktadırlar, fakat ona sihirli kuvvetler vermektedirler. Ana babalarını koruyan O'dur. Çocuk İsa da yetişkin dünyasının merkezidir: mükemmel çocuğa ana babaları hayran olurlar, onu çok severler ve ona hizmet ederler.. İsa, onlara rüşde ermiş bir kimse olarak tanıtıldığı anda onu artık dinî terimlerle anlamaktan vaz geçerler.

Burada, çocuğun ana babadan Allah'a geçmesini sağlayan uygun bir harekete yardım etmeyelim mi? Çocuk bizzat kendisi için arzu ettiği bütün kudreti ilâhi bir çocuk üzerine transfer eder. Fakat buna muvazi olarak, hissî olan kendi kendine hayranlığını (narcissisme) onun üzerine geçirir. Kendine eşit fakat olgunluğun en yüksek mertebesine varmış örnek çocuk İsa, yetişkinlerin hisle yaklaştıkları gerçek merkezdir.

Bu günkü araştırmalar henüz, çocuğa göre, ilâhi çocuk kültü (le culte de l'enfant divin)nün, çocuğa ne kazandırdığı üzerine bir hüküm vermeye imkan bırakmamaktadır. Bununla beraber, dinî inanç için gerçek bir tehlike teşkil edebilecek bir duygu vardır: Bu duygu, gerçek olarak Herşeyden Başka bir Allah istikametinden olabilecek sapmaları düzeltmeksizin, çocuğun hissî egosantrizmini arttırmaktadır.

Kutsallığa ait duygular:

Çocuk, harikulâdelik karşısında önceden belli bir korku gösteriyorsa da, her şeye rağmen safdil güvenme 8-9 yaşlarına kadar ona hâkim olmaktadır. Bu konudaki araştırmalar, kutsal olan şey karşısında duyulan hem korku hem de saygı hislerinin uyanmasına yardımcı olmamıza imkan verirler. Tesirli bir içkinin verdiği dinî tezahür haline "projekte olarak" süjeler, Musa ile (identifié) olmak suretiyle, hazır buldukları hayalî bir durumda (yarı projektif test) yaş ile uygunluk gösteren bir ilerlemeye göre korkularını beyan etmektedirler: ana okullarında I. sene % 8, II. sene % 21, III. sene % 44, IV. sene % 47, V. sene % 70, VI. sene % 69. Ayrıca şurası gerçektir ki, Allah'a mahsus dinî saygının anlamı, O'nun yüceliği karşısındaki duygu ve korku fikri (*l'idée tremendum*) yaşla beraber gelişir. Bundan, aşağı yukarı şu sonuç çıkarılabilir: süjelerin, dinî korku duygusunu en azından normal bir duygu ve güvenle beraber meydana gelebilen bir duygu olarak yaşamış olmaları gerekir. Kutsal olan şeye karşı hissedilen korku

ile karışık saygı duygusu, yaşla beraber daha iyi hissedilmektedir, diğer bir deyimle, daha kuvvetli olarak hissedilmektedir. Sûjeler şunu daha iyi anlarlar ki; Allah sadece sevimli ve iyiliksever bir varlık değildir, fakat aynı zamanda korkutabilen Mutlak Kudret Sahibidir. 10-12 yaşlarında çocuk (dinî anlatımlarda geçen) ateşin aslında sembolik olduğunu farkederler, onlara göre Musa o ateşe yaklaşmış olsaydı yanmayacaktı, yaklaşırdı bedenî değil, ahlâkî bir müeyyide ile karşılaşır Allah'a karşı gelmiş olacaktı.

Diğer araştırmalar, çekingen bir itimattan hareketle, dinî korku ve saygı ile yaklaşılabilen hissî bir mesafeden, ululuğa mahsus ilâhî yüceliğin tesirine girişin tedricî bir ilerleme ile olduğunu teyit etmektedirler¹⁷. O halde, ürküntü duygusu ile Herşeyden Ayrı Olan (Allah)'a karşı duyulan his arasındaki bağ çok tabiidir. Din adamı iki zıt kutuba bağlıdır: o, zıtlıkların âhengini yaşar. Güvenlik ikinci plândaki hareket olarak gözükür, bu, korku üzerine bir zaferdir. Daha önce zikrettiğimiz Saint Augustin'in itirafı, dinî dinamizmi en güzel bir şekilde ifade eder, bu dinamizm, haşyet duygusuyla ortaya çıkmış Herşeyden Ayrı Olan (Allah) hakkındaki şuurdur, fakat insan o haşyet içine emniyet duygusunu da koymak cür'etini göstermiştir.

Nice psikologlar¹⁸ vardır ki, dinî korku hakkında ergin dinî duygu idealinin ve zihnî dengenin kısa yoldan bir tasvirine sevk edebilecek bir sapıklığı bize gösteren çok menfi bir tarzda fikir serdediler. Böyle bir psikolog meselâ, hristiyan öğrenimi gören öğrencilerin, resmi öğrenim görenlere nazaran daha aşağı bir dinî seviyede buldukları neticesine varmıştır, basit bir hükümlerle, resmi öğrenim görenler, yüzde hesabına göre, Allah korkusu üzerine hazırlanmış sorulara daha çok müsbet cevap vermektedirler. Fakat şaşılacak şeydir ki, bu cevapların Allah sevgisine ait olanlarla karşılaştırılmasının konulmasından kaçınılmıştır, zira bunlar da aynı öğrencilerde muvazi olarak yüksek seviyededirler. Böylece psikolojik yanımları gösteren bir araştırmayı daha işaret edelim. Söz konusu araştırma, Mathias'ın¹⁹ Amerikanın vasat bir şehrinde erginlerin dinî duyguları üzerine yaptığı araştırmadır. Bu araştırmada, Allah'ın esrarının ve dinî korkunun bütün belirtileri menfi olarak değerlendirilmiştir. Çünkü ona göre, bunlar ilmî bir medeniyetin

17 CHR. VAN BUNNEN, *Anılan eser*, pp. 341-354.

18 L. PATIÑO, *L'attitude religieuse chez l'enfant, Lumen Vitae*, 1960, pp. 85-104.

19 *Ideas of God Conduct*. New York, 1943.

sağlam prensiplerinden mühlhem ve batıl inaçlardan arınmış bir dinle uzlaştırılmaz! Böyle değerlendirmeler hiçbir tarzda, dinî geleneklerin tahlilini yaparak kendilerini haklı gösteremezler, bunu psikolojik araştırmalarla da gerçekleştiremezler; bunlar dinî mânanın tam tersindedirler; kutsal karşısındaki yaşantıyı mihverinden çıkarırlar ve bu yaşantıyı (tensionnelle) bir birlikte birleştirip toplayan anları ortadan kaldırırlar. Şüphesiz, çok farklı korku nitelikleri vardır: saygılı korku, iptidaî ürkme, ürperme, günah duygusu, marazî sıkıntı. Dinî verilere alışmış yazarların, şüphesiz, bu farklı korku çeşitlerini temyiz etme konusunda titiz olmaları gerekir. Fakat her halü kârda onlar, orada hakikaten anlamlı olan, esasa ait aynı dinî bir duygunun değişik şekillerinden başka bir şey farkedemezler.

Hissî egosantrizm, sihre ait inançlar ve davranışlar:

3 yaşında bir çocuğa göre, onu çevreleyen kişiler ve eşyalar kendisi gibi düşünürler ve kendisinin hissettiklerinin aynısını hissederek: Ay, onu aydınlatmak için parlar, yolu üzerinde onu takip eder; vurulan masa acı duyar. Piaget'nin işaret ettiği gibi, çocuk enfüsilikle başlamaz; yeryüzünde yerini değiştirdiği sübjektif durumları hissetmez. Tam aksine, benliği objektif bir gerçeğe tutkun olsa bile çocuk birdenbire iç dünyaya dönmüştür. Benlik şuurunun yokluğu sebebiyle, benlik ve dış dünya farksız kalmaktadır ve çocuk kendi hissettiği şeyi dış dünyaya maleder. Burada aynı şekilde çocukluk mantalitesini tahrif eden antitezlerde, bu mantaliteyi dondurmaktan da sakınmak gerekir: çocuk psişik bir mefhuma sahip olmadığı gibi fizik bir mefhuma da malik değildir. Ona göre, yeryüzündeki egosantrik transferler, daha rasyonalist olan yetişkin nazarında realist mânalar olsa da (çocukta) böyle bir mânaya sahip değillerdir. Toplumsal dil, kıskançlık ve Ödip kompleksinin prosesüsleri, çocuk psikolojisine realite prensiplerini sokarlar, çocuğu kendi mihverinden saptırırlar ve çocuğu yavaş yavaş objenin ve yabancı bir şeyin bilgisine vardırırılar. Psişik halin bu yer değiştirmesi çok yavaş tamamlanmaktadır ve uzun zaman Allah, az çok hissî egosantrizme tâbi kalacaktır. Uzun bir müddet de ebeveyne karşı olan ilgililer, Allah'a karşı olan ilgilere hâkim olacaktır. Allah hakkındaki bağımsızlık, pasif bir itaate davet edici olarak yaşanmış ve hissedilmiş olabilecektir, Allah'ın inâyeti, bütün emniyeti garanti eden ve bütün hayırları dağıtıcı olarak tezahür edebilecektir.

Dinî ve hissi hayatın bu ilk egosantrizminin Allah'a olan ilgiyi kesinlikle nasıl bozmaya ve hangi tanrı tanımaz tenkitleri filizlendirmeye sebep olabileceğini gördük. Zira, çocuğun henüz, dinî hakikat olarak duymuş olduğu şey, yetişkinde dinî bir çocukluk gibi derûni bir şekilde tezahür edecektir; sırasında dikkatin bu noktada tutulması, insanı artık kendine yakışksız olarak hissettiği bir dinden kurtulmaya tahrik edecektir.

Aynı egosantrizm veya kendine tutkunluk (narcissisme), çocukluktaki din duygusunun bütün sihirli çizgilerinin kaynağı olarak aynı şekilde açığa vurulur. Üç çeşit araştırma, din ve sihir inancından gelme karışıklığı ortadan kaldırmaya ve dinî tavırın (attitude) saflaşmasını gün ışığına çıkarmaya imkan vermişlerdir. İlk araştırmalar, *evrende kendiliğinden var olan adalet* (justice immanente) duygusu üzerine dayanırlar. Bunlar Piaget'nin ve Melle Rambert'in²⁰ bir araştırmasından ilham alırlar. Bu yazarlar, çocuğun, bir suçun, kötü bir tesadüften doğan bir olayla cezalandırılmış olduğuna otomatik olarak inandıklarını meydana çıkarmışlardır (meselâ, köprü, altından kaçmakta olan bir hırsızın üstüne çöker). Bu inanç, orada kendiliğinden var olan bir adalettir, Piaget bunu, çocuğun animizmi ile açıklar. Çocuk, evrene birtakım maksatlar atfeder; dünya olaylara göre yetişkinin veya çocuğun hizmetinde olan, bir amaca uzanan niteliklerle canlıdır. Bu maksatçılık doğrudan doğruya dinî değildir; fakat din eğitimi görmüş olan çocukların, bu kendi kendine var olan adaleti kendiliklerinden Allah'ın iradesine bağladıkları kaydedilmektedir. Burada, Allah'a ve inâyete iman olayında olduğu gibi, çocukluktaki mantalite bütün dinî eğitimlerden bağımsız olarak, içinde Allah inancı bulunan hissi bir eğilim gösterir. Bunda, onun tabii seyrinden sapmış duyguları bulunduğu meselesi üzerinde ısrar etmek faydasızdır. Otomatik cezanın bu sihirli tasviri yaşla birlikte azalacaktır: 6 yaşında % 13; 7-8 yaşında % 73; 9-10 yaşında % 54; 11-12 yaşında % 34 azalma vardır. Diğer çalışmalar, Piaget-Rambert²¹ gözlemlerini doğrulamışlardır. İki araştırmacı²², 6-12

20 *Le jugement moral chez l'enfant*, Paris, 1956, pp. 157-260.

21 I. CARUSO, *La notion de responsabilité et de justice immanente chez l'enfant*, Neuchâtel, 1943; R. J. HAVIGHURST ve B.L. NEUGARTEN, *American Indian and White Children*, Chicago, 1955, pp. 143-159.

22 G. JAHODA, *Immanent Justice among West African Children*, *Journal of Social Psychology*, 1958, pp. 241-248; H. LOVES, *Croyances ancestrales et catéchés chrétienne*, *Lumen Vitae*, 1957, pp. 365-389.

yaş arasında, eşyada kendiliğinden var olan adalete inancın aynı gerilemeyi gösterdiğini ortaya çıkarmışlardır; buna karşılık, 11 yaşından 18 yaşına kadar olan bu aynı guruplar, büyülerin sihirli tesirlerinde olduğu gibi, ilâhi icatla kendiliğinden var olan adâlete inançta bir şiddetlenme göstermektedirler. Allah'ın doğrudan doğruya yaratmasıyla, hataların otomatik olarak cezalandırıldığına inanma hakkında, Batılı toplumların reaksiyonlarını belirten paralel bir araştırmanın bizi pek yakında aydınlatacağını ümid edelim.

Batıda bulûğ çağında bu inanç açık şuurdan kayboluyorsa da, klinik psikolojisi, birçok süjenin gayrı şuurunda bu inancın devam ettiğini göstermektedir. Şiddetli bir sıkıntı veya gayrı şuurî kuvvetli bir suçluluk duygusu, bu inancı yeniden canlandırabilir, inançlı süjelerde bu sıkıntı ve suçluluk duygusu derin bir şekilde Allah fikri şekline girerler. Fakat yetişkinde bu dinî şekiller zihni patolojiyi ilerletirler. Çocukta onlar sihir inancının ve dinin bir karışımını temsil ederler. Bu karışım, dinin bir ilk başlangıç şeklidir; fakat yavaş yavaş gelişen bir armayla ortaya çıktığı sırada onun, sahih olmayan bir din olarak değil, bu yaşa mahsus hayalî ve hissi şemalar arasında Allahı tanımak isteyen dinî bir tavır olarak sayılması gerekir.

Le P. Godin ve Melle Roey²³, katolik çevrenin çocuklarında animist tipte bir himaye inancını araştırmışlardır. 6 ile 8 yaş arasında *koruyucu iradenin*, cezalandırıcı iradeden belirgin bir surette daha az kuvvetli olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Grafik eğrisi 12 yaşına doğru yükselir, buna karşılık 14 yaşından itibaren sür'atle alçalır. Fakat, belirtmek gerekir ki bu inanç, itibar olunmuş himayenin konusuna göre değişir. Çocuk 12 ile 14 yaşları arasında, istikbali göz önünde bulundurarak teşebbüs eylemleriyle iktifa eder görünür. Yazarlar, bu karakteristiği, hristiyan eğitiminin tesirine malederler. P. Godin, 9-12 yaşındaki çocukta, egosantrik bir perspektifte, ilâhi koruyuculuk ve kâdiri mutlak konusundan netice çıkarır; dua mutlak kudrettir, çünkü Allah çocuğun hizmetindedir.

Aynı tarzda, dilek dualarının nedensel etkileri üzerine yaptıkları bir araştırmada Thoules ve Brown²⁴ gençlik çağlarında bunların ted-

23 *Justice immanente et protection divine chez des enfants de 6 à 14 ans, Lumen Vitae, 1959, pp. 133-152.*

24 *Les prières pour demander des faveurs. Recherches sur leur opportunité et leur efficacité causale dans l'opinion de jeunes filles de 12 à 17 ans, Lumen Vitae, 1964, pp. 129-146.*

ricen azaldıklarını ortaya koymuşlardır: 12-13 yaşlarında %35 i inanır; 14-15 yaşında %29; 16-17 yaşında %19. Bununla birlikte daha yaşlı sùjeler, bu duaların olumluluğuna inanmaya devam ederler. 16 ile 19 yaşındaki gençler üzerinde yaptığımız ankette aynı olayı müşahede ettiğimizi zikredelim. O halde, dilek dualarının tesiri konusunda, fiili inanç ile süjenin bekleyişi arasında bir ayrılma vardır: süje, duasının kabul edilmiş olmasını beklerdi, fakat onların cevapsız kalmalarının kendine kazandırdığı tecrübeyle artık inanmaz. Bu tenakuzun onun imânı için bir delil teşkil ettiğini ve dinî duygusunun azalmasına sebep olduğunu müşahede etmiş bulunuyoruz. Eđer bu dinî krizi atlatabilirse, imânını saflaştırabilecek ve duasını gerçekten daha dinî anlama yöneltebilecektir.

Sembolik işaretler ve hristiyan âyinleri şüphesiz, sihirli mantalite için tercih edilen hedeflerdir. Şaraph ekmeğe ait pratikle sihir arasında ilgi yok değildir; sihir aksiyonları, âyinsel düzendedirler; efsunlamalar, ruhlardan veya tanrılardan olduğu sanılan bâtnî bir dille yapılırlar; sihirbaz ve onun cemaati, sihirli formüllerin ve merasimlerin etkisine inanırlar²⁵. Fakat bunu dinî inançtan ayırma işi de daha az töhmet altında değildir. Sihirde, Allah'a "sağlam inkıyad fiili sayılmayan"²⁶ otomatik bir tarzda ilâhi kudretin hile ile kazanılabileceğine inanılır. Fakat çok belirli ve ekstrem bu iki gidişat arasında, ilâhi inâyetin mütevazı yardımını ile eşyada kendiliğinden var olan bir kuvvetin cesur galebesi teşekkül eder. Burada mutavassıt durumların herbir düzeni için yer vardır. Uzun bir zaman Allah, hayatî kuvvetlere nazaran, kendi esas farklılığı (altérité) içinde bilinmemiştir, dinî inanç daima sihre ait inancın izlerini taşımıştır. Din ile sihir arasındaki farklılığı katılaştırmak yerine, sihri, içinde âyin pratiği ve dinî sembolizmin kökleri bulunabilen din öncesi bir mantalite olarak saymak gerekir. O halde, sihre ait bu mantalite de, çocuğun kendini bir tuttuğu dinî tapınmadan faydalanarak, hayalî ve hissî bir şema (taslak) olarak kendini gösterir. Günah çıkarma ve kutsallama âyini konusunda, Le P. Godin ve Soeur Marthe²⁷ çocukların ve gençlik öncesi çocukların (pré-adolescents) âyin-

25 Bkz. M. MAUSS, *Sociologie et anthropologie*, Paris, 1950, pp. 37 vd; CL. LEVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*, Paris, 1958, pp. 184-185.

26 H. AUBIN, *L'homme et la magie*, Paris, 1952, p. 227.

27 *Mentalité magique et vie sacramentelle chez les enfants de 8 à 14 ans, Lumen Vitae*, 1960, pp. 269-288.

lerin tesirine inançlarının sihre ait bileşkenlerini incelemişlerdir. İncelemeleri 8 yaşına kadar olan çocuklar üzerindedir, çocukların çoğu âyinlerin otomatik olarak tesirli olduğunu kabul etmişlerdir, bu âyinler etkilerini müstakil olarak, şuardan ve süjenin tavrından (attitude) hasıl ederler. 11 yaşından itibaren âyine ait pratik kendi kendini saf-laştırmaya başlar; fakat 14 yaşında bile sihre ait olan bütün inanç ortadan kalkmış değildir. Çünkü zekâ ile inanç arasında hiçbir korelasyon görünmez, sihre ait mantalitenin bu yaşın duygusal durumuna verilmiş olması gerekir. Aynı zamanda çevrenin pedagojik etkileri de bu zihniyetin devam etmesini kolaylaştırabilirler.

Diğer taraftan, âyinlerde ve dinî törenlerde yapılan işaretlerdeki sihre ait inanç, *çocuğun dininde bir içtimaileşme başlangıcı* sayılabilir. Âyin ve etkili işaretler gerçekte topluma aittirler. O halde, sihre ait dinî inanç, psikolojik çift bir hareketle sonuçlanır. Çocuk, toplumun kendine tanıttığı dinî işaretleri öğrenir: din müessesesine girer. Diğer taraftan, oraya girerken âyin usûlü düzenleyicisi diye nitelendirilebilen hissî bir zemin getirir. Aynı zamanda, dinî metinlerin dışında olsa bile, 6 ile 9 yaşındaki birçok çocuk yararlı sonuçlar elde etmek için her türlü sembolik pratiği gösterirler; döşeme taşlarını ve merdiven basamaklarını seçerek özel bir tarzda yürüdükleri görülür, bazı hesapları tekrar ettikleri, rasgele karşılaşılan bazı eşya kategorilerini saydıkları işitilir... Muayyen ve sembolik dinî ibâdetlere âyinsel davranışı sokarak, bu ibadetlerde sihre ait dinî (magico-religieux) bir merasim uygulamışlardır. Böyle dinî davranışların varlığı ve gelişmelerinin incelenmesi, konu edilmiş olan din psikolojimizin merkezi olmuştur. Meslekdaşlarımız²⁸ özellikle, çocukların pek itibar ettikleri iki sembolik işaretin anlamını araştırmaya kendilerini hasretmişlerdir: kırmızı lamba (kutsallaştırılmış insan varlığının papalık tarafından kabul edilmiş sembolik işareti) ve takdis edilmiş su ile haç işareti (kutsal olan şeye yaklaşma âyini). Biz çocukta, bu sembolik işaretlere göre Allah'a hangi tarzda yaklaşıldığı, âyine girişin ve dine ait bir konunun anlamının ne olduğu gibi konuların hepsini aynı zamanda belirtmeye niyet etmiştik. Elde edilen neticeler, erkek çocukların tavırları ile kız çocuklarınınin çok açık bir şekilde farklı olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Erkek çocuk papalık tarafından tayin edilen realitelere karşı daha çok hassasiyet

28 A. DUMOULIN ve J. M. JASPARD, *Perception symbolique et sacralisation de l'attitude religieuse dans le rite Louvain*, 1965. (Pedagoji üzerine yapılmış bir lisans tezi).

göstermektedir. Ona göre, âyine ait obje açık şekilde bir görevi yerine getiren vasıttadır ve dinî âyin hızla kullanılan bir âlet olur. Erkek çocuğun dikkati, yapılması gereken şeye doğru, kilisede bulunan objelerin varlık sebebine doğru yönelir. 7 yaşından itibaren şekle saygısı kendini gösterir: dinî objenin sémiotique (işaretlerin genel teorisi) fonksiyonunun açık bir bilgisini elde etmeye çalışır ve meselenin kaide-lerini tanımak ister. 8-9 yaşından itibaren, kırmızı lamba işaretini muhafaza etme mecburiyetinin, kiliseye girişte takdis edilmiş su âyiniyle Allah'ın cemaatine âdiyyetin belirtilmesinin gerekliliği üzerinde ısrar eder. Uyanan ahlâkî şuur, onun âyin usûlüne özel bir mecburiyet karakteri verir: papalık tarafından tayin edilmiş olan kaidelere itinalı bir şekilde saygı gösterilmezse, kutsal şeylere saygısızlık edilmiş veya günah işlenmiş olur. 10-11 yaşlarına doğru çocuk, günabkâr halinin şuuruna varır ve kutsal olan şeye yaklaşımadan önce saflaştırıcı, gerekli bir âyin yapılması kararına varır. Kız çocuk bunun aksine, âyine ait obje ve hareketlerde ısrar etmez. Sembolik anlamlara, âyinlerin pratiğinden daha büyük bir ilgi gösterir. Ona göre kilise, ulûhiyetin yaygın bir tarzda mevcut olduğu yerdir; her şey ve her âyin, Allah ile karşılaşmasını izah ettiği derecede onun ilgisini çeker. 8 ile 10 yaş arasında, ulûhiyetin mevcudiyeti daha çok kişileşir ve Jesus'nün varlığı haline gelir. Kırmızı lamba, geçmişteki şuur hallerini (sa memoire) hatırlatır ve kutsal su âyini ona (Jesus) göndermek istediği selâmı ifade eder. 10 ile 12 yaşlar arasında, âyinlerin ve objelerin papalık tarafından tayin edilmiş olan anlamı kazandırdığı zaman "hatırat", "sevgi", "saygı" tipi karşılıklar (reponses), dinî tavrın (attitude) aynı derûniliğini gösterirler. Kız çocuk için, âyine ait jest sevgi ile tapınmayı ifade eder; Allah için ise o, lûtuftur.

Âyinlerin ve işaretlerin değerlendirilmesindeki kız çocuklarla erkek çocuklar arasındaki böylesine kesin bir fark, Allah anlayışında da vardır. Erkek çocukların Allahı, dinî kanunla sağlam bir şekilde belirlenmiştir. Erkek çocuk, Allah'ın kendisi için ne olduğundan çok, Allah'ın kendisinden ne istediğine dikkat eder. O, öncelikle yetişkinin iradesine, sonra da Allah'ın iradesine uygun olarak hareket etmek ister. Bundan dolayı işaret (kırmızı lamba) değişmez ve mutlak bir anlam kazanır; bu anlam Allah'ın iradesini ifade eder. Takdis edilmiş su âyini, kendi açısından erkek çocuğun tasarrufunda olan bir vasıttadır. "O halde, erkek çocuğun Allahı, ahlâki kemâli, kudreti ve kuvvetiyle Müteâl (tran-

endant) bir Allah'tır".²⁹ Buna karşılık, kız çocuğun Allahı, hissî bir huzur veren aşk Allah'ıdır. Kırmızı lamba, bizatihî yakın olan Allah'ı ifade eder. Kız çocuk, Allah'ın kendisinden istediği şeyden çok, Allah'ın kendisi için ne olduğuna dikkat eder. O'nun varlığı kız çocuğu cezbeder. 8 yaşından itibaren kız çocuk, iki ilâhî şahsı birbirinden ayırdetmeye başlar: Allah ve Jesus. Kız çocukta, takdis edilmiş su âyini de suçluluk alâmeti değildir; Allah'la buluşmanın şartı da değildir, ancak bu buluşmayı sembolize etmektedir.

Hiç şüphe yoktur ki, bu iki farklı dinî tavır, tamamen ayrı psikolojik bir yapı tarzını belirtmektedir. ve bu yapıda erkek çocukların ve kız çocukların yaşamış oldukları Ödip kompleksine göre özel şekilde etkiler bulunmaktadır. Ödipien çatışma ile daha çok belirlenmiş olan erkek çocuk daha fazla suçluluk izhar eder; kendisini babayla aynileştirerek, dinî kanunların zarureti konusunda daha hassas ve aksiyona karşı daha yönelik olmuştur. Erkek çocuk, Allah'ın kudreti ve Müteallîğini (aşkınlığını) anlamaya daha müsait olacak, fakat dinî âyinlerin ve işaretlerin sembolik mânasını öğrenmede ve Allahın huzurunda, şahsî bir tavır içinde, onları deruhte etmede güçlük çekecektir. Dinin topluma maledilmesi, papalık tarafından tayin edilen işaretlerin ve kaidelerin kabulü ile meydana gelir. Ancak bu kabul, mutlak bir saygı ile dinî kaideleri yerine getiren bir ruh haliyle şartlandırılmıştır. Bu fiilde, işaret ve mâna cömertçe aynı anda vuku bulur. İşaret, hemen hemen otonom bir realite olur; bu işaret bizzat kendinden dinî etkiler hasıl eder, onun Allah'a ve topluma atfedilmesi, maddî varlığında hemen hemen massedilir. Kendi yönünden kız çocuk, ona göre babasının temsil ettiği teshir edici harikulâde varlıkla daha çok ilgilenmiştir. Dinde, kız çocuk daha fazla mistik ve dinî âyinlerin ve sembollerin sihrine dalma-ya daha az tâbi olacaktır. Fakat, Herşeyden Başka Olan (Allah)'ın aşkınlığını anlamaya eğilim gösterecektir. Ruhî şekilciliğin yokluğu, kız çocuğun, ictimaileşmiş ve kurumsallaşmış bir dine girişini de kolaylaştırır. Dinin kurumsallaştırılmasına karşı güvensiz olan bazı psikologlar, şahsî bir ilgiye daha fazla yönelik bir dini tercih edebilirler. Fakat bu, uygun bir ittifak kazanmayan teolojik bir hükümdür.

29 Anılan eser, p. 189.